

42. Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV веке / К. Цукерман // МАИЭТ. – 1994. – Вып. 4.
43. Якобсон А. Л. К изучению фресок из южного нефа базилики 1935 г. в Херсонесе / А. Л. Якобсон // СА. – 1978. – № 2.
44. Dyggve E. History of Salonitan Christianity / E. Dyggve – Oslo, 1951.
45. Henze A. Kunstführer Rom / A. Henze – Stuttgart: Reclam, 1994.
46. Rostovtzeff M. I. Dura – Europos and its Art / M. I. Rostovtzeff – Oxford, 1938.
47. Stützer H. A. Die Kunst der römischen Katakomben / H. A. Stützer – Köln, 1983.
48. Stützer H. A. Frühchristliche Kunst in Rom / H. A. Stützer – Köln, 1996.
49. Styger P. Die Romanischen Katakomben / P. Styger. – Berlin, 1933.

УДК 94 (477.54)

Етнічна ментальність росіян-старообрядців Харкова на початку ХХІ ст.

Арзуманова Т. В.

Досліджено характерні риси менталітету росіян-старообрядців на Харківщині. Зроблено висновок про переважаючий вплив релігії на його формування, визначено консерватизм та традиціоналізм як провідні риси світогляду членів старообрядницької общини. Нечисленна релігійна старообрядницька община Харкова виступає осередком унікальної субетнічної групи росіян, які є носіями особливих звичок, стереотипів, норм поведінки, що пронизують всі сфери родинного й суспільного побуту, спілкування, етикет, обрядовість.

Ключові слова: релігійна громада, менталітет, старовіри, консерватизм, традиціоналізм, етнічна культура.

© Арзуманова Т. В., 2013

Арзуманова Т. В. Этническая ментальность русских старообрядцев на Харьковщине в начале XXI века. Рассмотрены характерные черты менталитета русских старообрядцев на Харьковщине. Сделан вывод о значительном влиянии религии на его формирование, охарактеризованы консерватизм и традиционализм как основные черты мировоззрения членов старообрядческой общины. Малочисленная религиозная старообрядческая община Харькова выступает центром сохранения уникальной субэтнической культуры с особым укладом, мировоззрением, стереотипами, нормами поведения, пронизывающими все сферы семейного и общественного быта, межличностного общения, этикета, обрядности.

Ключевые слова: религиозная община, менталитет, старoverы, консерватизм, традиционализм, этническая культура.

Arzumanova T. The Ethnic Mentality of the Russian Old Believers in Kharkiv's Region at the beginning of the XXI century. The mentality main features of the Russian Old Believers in Kharkiv's region are researched. A conclusion about the significant influence of religion on its formation is made. The conservatism and the traditionalism as leading features of Old Believer's community members worldview were determined. A small religious community of Kharkiv's Old Believers is a center of maintenance of Russian history, Old Slavonic language. This unique sub-ethnic group of Russians is a carrier of specific habits, behavior that permeate all areas of family and social life, communication, etiquette and rituals.

Keywords: religious community, mentality, conservatives, conservatism, traditionalism, ethnic culture.

В умовах демократичної розбудови Української держави, становлення громадянського суспільства відбувається процес національного відродження, пошук етнічної ідентифікації народами, які мешкають на її території. За цих умов набули актуальності дослідження категорії ментальності як складової етнічної культури.

Через полісемантичність цього поняття проблеми ментальності досліджує коло науковців різних галузей – соціологи, політологи, історики, філософи, антропологи, психологи, культурологи, лінгвісти, спеціалісти з державного управління. Завданням істориків, на наш погляд, є дослідження спектру питань, пов'язаних із особливостями історичних умов формування ментальності етносів, що проживають в Україні; впливом ментальності на розвиток матеріальної і духовної культури; міжетнічними відносинами та її роллю в процесі відродження етнічності народів після радянської політики побудови єдиної «історичної спільноти – радянського народу».

У рамках регіональних досліджень, провідного напрямку в сучасній українській історіографії, аналіз етнічних ментальностей дозволить розширити уяву про особливості соціально-економічного та культурного розвитку етнокультурних регіонів, пояснити причини цілого ряду явищ та подій.

Зокрема, вивчення ментальності старообрядців Харківської області є важливим елементом дослідження етнічної історії Слобожанщини (територія до якої входить Харківська область) як транскордонного регіону, сформованого під впливом культур двох домінуючих етносів – російського та українського. Старообрядці Харківщини – унікальна субетнічна група російського населення, яка в рамках російського вектора колонізації цього регіону значною мірою вплинула на формування та розвиток матеріальної і духовної культури російсько-українського порубіжжя.

Як вже зазначалося, проблеми ментальності стали популярним напрямком досліджень сучасних науковців, зокрема філософів. В роботах О. М. Башкеевої [3, с.1-5], Т. К. Хоанг [11, с. 3-6], І. М. Патлах [7, с. 2, 10], Н. Є. Яцук [12, с. 3, 6] сформульовано визначення терміну «етнічний (національний) менталітет», розроблені його структура та функції. Автори наголошують на необхідності зміни парадигми вивчення історії, зверненні до антропологічного підходу, вивченні соціальної історії, провідну роль у дослідженні якої і відіграє аналіз менталітету.

Спеціальні дослідження, присвячені вивченню ментальності старообрядців, у сучасній українській історіографії відсутні. До характеристики певних елементів ментальності

досліджуваної субетнічної групи звертаються дослідники історії старообрядництва в Україні. Так, у роботах О. А. Пригаріна приділяється значна увага характеристиці ментальних особливостей російських старообрядців – липован на Дунаї в рамках характеристики їх культурних відмінностей в полікультурному та поліетнічному середовищі Північного Причорномор'я [9, с. 123-135]. У дослідженнях С. В. Таранця, в межах вивчення старообрядців як унікальної субетнічної групи російського населення, зроблено висновок про головну їх відмінність: віра як вершина ієрархії життєвих цінностей, що визначає їх життєвий шлях, світогляд. Цікавою є також думка автора про те, що хоча старовіри мешкали в Україні в різних регіонах, проте їх об'єднувала спільна ментальність, яка увібрала в себе традиційну російську культуру і елементи сформованого старообрядницького світогляду [10, с. 22-34].

Дослідники історії старообрядництва на Харківщині – П. Єремєєв [4, с. 15-18], О. Обіченко [6, с. 45-48], В. Потоцький [8, с. 77-88] зосереджували увагу на дослідженні взаємовідносин царської влади та старовірівських общин, історії утисків, гоніння та переслідування останніх. Питання ментальних відмінностей старообрядців Слобожанщини в зазначених дослідженнях не було представлено як особлива проблема аналізу.

Значний інтерес для вивчення ментальності харківських старообрядців представляє докторська дисертація російського вченого О. В. Апанасьонка. Один із розділів дисертаційного дослідження «Старообрядницький світ у культурному просторі Центрального Чорнозем'я в умовах російської модернізації» присвячений безпосередньо особливостям старообрядницького менталітету. Автор доводить, що в умовах становлення капіталістичних відносин, що привели до падіння засад традиційної російської культури, патріархального устрою в Російській імперії на рубежі XIX–XX ст., лише старообрядницькі общини зберегли власний релігійно-побутовий спосіб повсякденного життя. Дослідник звертає увагу на значну роль сім'ї та общини в збереженні старообрядницької ідентичності в досліджуваній період [2].

Цінність праці О. В. Апанасьонка для вивчення історії старообрядництва на Харківщині полягає в тому, що він дослідив «ревнителів старої віри» на території Курської, Воронежської та Білгородської областей, південні регіони яких входили до історичного регіону Слобожанщини. Багато сучасних старообрядців Харкова є уродженцями саме цих областей (або уродженцями є їх батьки), вони мають тісні родинні зв'язки з старообрядцями Центрального Чорноземного регіону сучасної Російської Федерації. І хоча в дисертації О. В. Апанасьонка досліджено менталітет старообрядців у період XIX – початку XX ст., порівняння його здобудків із нашими дослідженнями періоду початку XXI ст. дозволило зробити висновок про консервативність і закритість старообрядницького світу, незмінність значної частини світоглядних засад членів даної релігійної общини [2].

Довгі роки переслідувань за часів царату та радянської влади привчили старовірів дуже насторожено ставитися до будь-яких спроб дізнатися про їх культуру, традиції, повсякдення. Сучасний напрямок дослідження – усна історія – є єдиною можливістю розглянути стан розвитку релігійної общини старообрядців. Інтерв'ю дає змогу проаналізувати суб'єктивний досвід пересічних членів релігійної общини, виділити характерні особливості їх світосприйняття, ставлення до оточення, ієрархію цінностей та інших складових категорії ментальності [5].

Досить вороже ставлення до дослідника («Ви тут все про нас розпитуєте, намагаєтеся нас порахувати, а потім нас закриють») є доказом генетичного страху, який відчувають більшість старообрядців перед чужими. Тому збір інформації щодо сучасних умов життя, світогляду, життєвих позицій є достатньо складним процесом і потребує від інтерв'юера виконання певних вимог, з якими зазвичай не стикаються дослідники усної історії. Серед низки умов слід виділити такі: дозвіл наставника общини брати інтерв'ю, повага до релігійних традицій («закритий» одяг, відсутність прикрас, косметики тощо.). Таким чином, інтерв'ю з членами старообрядницької общини Харкова стали важливим джерелом дослідження їх менталітету.

Погоджуючись із дефініцією ментальності, запропонованою О.М. Башкеєвою, як сукупності стереотипів мислення та поведінки, історично і культурно зумовлених, закріплених у свідомості людей у процесі спілкування [3, с. 5], авторка поставила за мету розглянути дану категорію в середовищі сучасних росіян–старообрядців Харкова.

Розмиття етнічних, культурних, релігійних відмінностей наслідок глобалізаційних процесів в сучасному суспільстві – є загрозою втрати національної ідентичності, коріння народів. Минуле і сучасний розвиток общин старообрядців є унікальним джерелом вивчення історії росіян, їх самобутності. Як зазначають самі старообрядці, саме їх релігійні погляди є основою менталітету росіян. Із їх думкою погоджуються науковці, які також акцентують увагу на тому, що саме старообрядці найкраще у порівнянні з іншими групами населення зберігали протягом століть у вражаючій чистоті основні цінності та принципи російської культури [1, с. 145-146].

Старообрядницький соціум Харківської області формувався протягом XVIII–XIX ст. із біглих росіян–розкольників, які шукали в Слобідській Україні притулку від релігійних переслідувань з боку державної влади та офіційної церкви. Старовіри законсервували ті традиції життя російського суспільства, які були ними принесені з собою на рубежі XVII–XVIII ст., і на початку XXI ст. вони зуміли зберегти власну духовно-релігійну культуру. Їм вдалося зберегти етноконфесійну ідентичність за умови радянської атеїстичної політики, поширення масової культури, секуляризації громадського життя.

Віра є основним фактором, що визначає світогляд, життєві настанови «ревнителів старини» з дитинства і до кінця життя. Розглядаючи себе як істинних християн, старообрядці вірять, що тільки вони будуть спасенні на Страшному суді. Проблема спасіння є базовою засадою світогляду. Вона зумовлює підвищену релігійність, набожність.

Основу світогляду старообрядців складає ідеалізація минулого, скептичне ставлення до сучасного розвитку суспільства. У бесіді старообрядці постійно підкреслюють, що

старе краще за нове, а раніше життя було кращим. Зазначають, що їхні батьки та діди жили ліпше за них, були більш розумними, більш грамотними: «Жили – не тужили».

Дана оцінка минулого передається з покоління в покоління з часів реформи Никона, які співпали з часом європеїзації Росії. Сучасні старообрядці залишаються противниками «вестернізації» Росії та України, підкреслюють, що вона приносить лише падіння моралі, втрату цінностей серед молоді.

Старообрядницька культура протиставляється «мирській», в якій все запозичене із заходу і є гріховним, спрямованим на розпусту, зваблення. Сучасна мода, намагання жінок виглядати більш привабливими за рахунок демонстрації оголених ніг, рук, шиї, зони декольте викликає обурення, гнів і засуджується і молодими старообрядцями, і старообрядцями похилого віку. Представники різних вікових груп впевнені, що жінка має бути скромною і не притягувати уваги чоловіків. Як зазначав наставник харківської общини Олександр Іванович, жінки мусять носити довгі сукні або спідниці, не користуватися косметикою, не фарбувати волосся, не вдягати прикрас. На шиї потрібно носити хрест та вінчальну обручку для заміжніх жінок. У цьому випадку і хрест, і обручка в жодному разі не виступають прикрасою, а елементом релігійного культу. Із сумом говорить наставник про втрату національного одягу (жіночі сарафани в місті перестали носити після Другої світової війни) [5].

Засуджуються і такі досягнення західної цивілізації, як телебачення, театр, кінематограф, взагалі сфера розваг. Всі ці винаходи пояснюються метою антихриста (правління якого, як вважають старообрядці, почалося з часу реформи Никона) занепасти душі християн.

Сучасні умови життя вимагають певною мірою від старообрядців залучатися до суспільного життя і також певним чином користуватися «усіма благами цивілізації». Вони вважають це за негативний досвід, якого неможливо уникнути. («Щоб уникнути цих спокус, треба жити десь далеко, усамітнюватися»). Проте намагаються максимально звести до мінімуму ці спокуси: старовіри не відвідують театр, танцювальні вечори, не дивляться

більшість телевізійних програм, а в пост взагалі не вмикають телевізори, радіоприймачі.

Патріархальність, домінуюча роль чоловіків, повага до старших залишається також провідною рисою менталітету сучасних старообрядців. Вони щиро вірять, що наслідування традицій предків є правильним шляхом у житті людини. Батьки несуть відповідальність за виховання дітей, а чоловік відповідає за поведінку дружини, її релігійну свідомість. Інтерв'ю з харківськими старообрядцями свідчать, що майже у всіх сім'ях чоловіки навчають дітей молитов, основам релігійної догматики. Як зазначив один з респондентів, він замість колискових своїм дітям з перших днів їх життя читав і співав молитви [5].

Необхідність «релігійних дискусій» із іновірцями, вміння довести істинність саме старої віри вимагає від старообрядців відповідного рівня освіти, знання релігійної догматики, історії церкви, особливо періоду розколу. Тому любов до книг, освіти прививається з раннього дитинства. І хоча освіта та наука ціняться в середовищі старообрядців саме у зв'язку з релігійністю як засіб вивчення Слова Божого, Святого Письма, знання та грамотність є характерною рисою членів цієї релігійної общини.

У взаєминах у межах общини домінує шанування старших, суворе дотримання вікової ієрархії. Наприклад, благословення батька або діда слід попросити, починаючи будь-яку справу (молитву, вживання страви, навчання). Так, починаючи робити домашнє завдання, діти звертаються до батька, матері зі словами: «Благословіть робити уроки». Як згадувала респондентка, коли вона тільки вийшла заміж і в селі у свекра забула попросити благословення принести води з колодязя, то він вилив всю воду, що вона принесла [5].

Патріархальність у сімейних стосунках, яка була притаманна навіть середині ХХ століття, в наш час потроху нівелюється. Проте влада чоловіка, батька і в сучасних сім'ях старообрядців носить сакральний характер. Від дітей вимагається покора і повага до батьків, взагалі старших. Абсолютний авторитет старших є найвпливовішим фактором збереження традицій та спадкоємності поколінь.

Також провідним фактором у збереженні традиційного виховання є значна ізоляція батьками молоді від «мирських» спокус (інтернета, перегляду телевізійних програм, відвідування розважальних закладів), певне обмеження їх спілкування із своїми однолітками.

Результатом таких заходів є те, що в сім'ях ревнителів старини не спостерігається видимого ціннісного розриву між поколіннями, який притаманний сучасному суспільству. Старообрядницька молодь відрізняється значною моральністю та здоровим способом життя: не вживають алкоголь, наркотики, не палять, не вживають нецензурних слів, не допускають дошлюбних інтимних стосунків, в їх середовищі пріоритетним є цінність освіти та професійного росту.

Значна закритість і ізольованість від світу іновірців сприяє згуртованості старообрядців навколо релігійної общини. В общині вони відчують себе впевнено, бо знаходяться серед однодумців, а тому ніхто не буде насміхатися, ображати та засуджувати. Вони впевнені, що община завжди зможе прийти на допомогу, підтримати у важких життєвих ситуаціях як морально, так і матеріально.

Общинний дух сформував і особливу трудову етику старообрядців. Багатство, нажите чесним трудом, не розглядається як гріх, як розкіш. Старообрядці стверджують, що праведник той, хто багатіє для праведних справ – жертвує гроші на будівництво та розвиток храму, молитовного будинку, допомогу нужденним.

Підприємництво має певним чином сакральний характер, бо члени общини підкреслюють, що заробляють не тільки для себе, а для Церкви. («Чим вище прибутки, тим більшою буде десятина»). Працювати треба чесно, ніколи нікого не обманювати. Як свідчив респондент Олександр (очолює будівельну бригаду), саме чесна праця є дуже рідкою в сучасному суспільстві. Тому і в кризу в нього розписаний розклад на рік вперед: «Ми працюємо чесно. Моя бригада (складається лише із старовірів) ніколи не надурить на цінах, ніколи не візьмемо ми чужого. Нас пускають робити ремонти в дуже багаті квартири і будинки, і їх власники знають, що нас можна лишати без нагляду. Коштує наша робота

дорого, але ми робимо на совість й у відведений термін. А такі послуги – рідкість. Тому за нами і «ганяються» замовники» [5].

Такий приклад старанної роботи є правилом для старообрядців. Роль «носіїв благочестя» примушувала їх поводити себе так, щоб бути взірцем для інших. Навіть маючи певні статки, старообрядці вважають гріховним хизуватися своїм багатством, витратити гроші на розкіш – це гріх. Майже всі старовіри живуть дуже скромно, не витрачаючи гроші на дозвілля, дорогий одяг.

Замкнутість старообрядців, яка століттями була притаманна розвитку даної общини, потроху розчиняється в умовах проживання у великому місті. Хоча деякі члени общини заявляють про намагання працювати разом із одновірцями, триматися разом, все ж таки спілкування із колегами, друзями, батьками друзів дітей примушує їх розкривати власні погляди. В останні роки старовіри стали більше говорити про себе, намагаючись підкреслити, що вони є православними, а не сектантами, до яких їх часто записують пересічні громадяни, які не мають уяви про сутність церковного розколу.

Лібералізація громадського життя, демократизація суспільства, значне толерантне ставлення українських громадян до поліконфесійності та мультикультурності дозволили старообрядцям розкривати власні погляди, навіть певним чином пропагувати власні ідеї. Зростання кількості міжконфесійних шлюбів сприяє також піднесенню відкритості общини.

Така відкритість частково сприймається негативно значною частиною общини старообрядців, які вбачають у ній загрозу для існування власної ідентичності. Розпорошеність старообрядців Харковом, віддаленість від молитовного дому, неможливість постійно відвідувати церковну службу, що проходить у харківських старовірів у суботу ввечері та зранку в неділю, нестача часу, громадська думка впливають на зменшення кількості членів цієї релігійної общини. До того ж старообрядці майже не проводять активної прозелітичної діяльності, новими членами, які прийшли до общини, частіше стають дівчата або хлопці, які взяли шлюб із старообрядцями.

Розуміння певної переваги над православним світом також залишається притаманною рисою сучасною старообрядницької общини. «У нас і служба триває ґрунтовно по 6-8 годин, і молитви всі прихожани знають напам'ять і розуміють хід служби, а у вас, у православних, все наспіх, швидко, і не знаєте, що там за молитви читає священник... Він сам по собі, а люди в церкві самі по собі...», – відмічав наставник харківських старообрядців. Хоча він же був вимушений і визнати, що такі суворі правила й розпорядок життя старообрядців стає в останні роки причиною поступового відходу від старої віри багатьох молодих прихожан: «Хоча нині вільно все, ніхто не утискає, а людей на службу дуже мало ходить. Лише на великі свята молодь відвідує службу. Більшість молиться вдома» [5].

Закритість від зовнішнього впливу, традиціоналізм, впевненість у «зіпсованості» світу, регресивному розвитку суспільства після реформ Никона дозволили старообрядцям зберегти пласт унікальної російської культури не тільки на території Росії, але й за її межами. Нечисленна релігійна старообрядницька община Харкова потребує детального вивчення її історії, виступаючи осередком унікальної субетнічної групи росіян, які є носіями особливих звичок, стереотипів, норм поведінки, що пронизують всі сфери родинного й суспільного побуту, спілкування, етикет, обрядовість.

Примітки

1. *Апанасенок А. В.* Идеалы и ценности русских староверов в эпоху российской модернизации второй половины XIX – начала XX века (на материалах Центрального Черноземья) / А. В. Апанасенок. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/idealy-i-tsennosti-russkih-staroverov-v-epohu-rossiyskoy-modernizatsii-v-toroj-poloviny-xix-nachala-xx-veka-na-materialah-tsentralnogo>. Доступ – 22.10.12.
2. *Апанасенок А. В.* Формирование и функционирование старообрядческих сообществ Центрально-Черноземного региона России: последние треть XVII – начало XX века / А. В. Апанасенок: автореф. дис. д-ра ист. наук. – Курск, 2010. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dissers.ru/avtoreferati-dissertatsii-istoriya/a183.php>. Доступ – 21.10.12.

3. *Башкеєва О. М.* Особливості генезису категорії «ментальність» (історико-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філософ. наук / О. М. Башкеєва. – Дніпропетровськ, 2011.
4. *Еремеев П. В.* Старообрядческие толки и согласия на Харьковщине в 1825–1855 гг. : численность и локализация (по материалам Канцелярии Харьковского губернатора) / П. Еремеев // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2011. – Вып. 8.
5. *Інтерв'ю* з членами харківської релігійної громади старообрядців – безпоповців поморської згоди (Олександром Івановичем (1942 р. н.), Прасковією (1960 р. н.), Олександром (1975 р. н.) від 27.08.2011 р. Особистий архів автора. – 2011 р.
6. *Обиченко А. А.* Взаимодействие старообрядцев и государственной власти Российской империи (на основе материалов Змиевского уезда Харьковской губернии середины XIX в. / А. А. Обиченко // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2010. – Вып. 7.
7. *Патлах І. М.* Національний менталітет як об'єкт етнополітологічного аналізу : автореф. дис. ... канд. філософ. наук / І. М. Патлах. – К., 2002.
8. *Потоцкий В. П.* Очерки истории старообрядничества Харьковской губернии / В. П. Потоцкий // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2008. – Вып. 5.
9. *Пригарин А. А.* Русские старообрядцы на Дунае: Формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / А. А. Пригарин. – Одесса; Измаил; Москва, 2010.
10. *Таранец С. В.* Старообрядчество Подолии / С. В. Таранец. – К., 2000.
11. *Хоанг Т. К.* Національний менталітет в умовах трансформації сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. філософ. наук / Т. К. Хоанг. – Одеса, 2012.
12. *Яцук Н. Є.* Українська ментальність як феномен етногенетичного та соціокультурного буття народу : автореф. дис. ... канд. філософ. наук / Н. Є. Яцук. – Запоріжжя, 2003.